

UOT: 658.005

AZƏRBAYCANDA YEYİNTİ MƏHSULLARI İSTEHSALININ ÇEŞİDLƏR ÜZRƏ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

M. B. TAMAZANOV, P. H. MƏMMƏDOV

Qafqaz Universiteti

Məqalədə əsas növ yeyinti sənayesi məhsulları istehsalı çeşidlər üzrə təhlil edilmiş və sahə üzrə real inkişafın təmin edilməsi üçün konkret təkliflər tövsiyə edilmişdir.

Probleminin həlli, yeyinti sənayesinin inkişafı ilə birbaşa bağlı olduğundan, hər bir ölkədə yeyinti sənayesinin mövcud vəziyyətinin təhlili, sahədə var olan problemlərin ortaya çıxarılması və həlli mühim məsələlərdən biridir.

Açar sözlər: Rəqabətqabiliyyətlik, sənaye, integrasiya, bazar iqtisadiyyatına keçid, bazar münasibətləri, məhsul çeşidi

Azərbaycanın müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsinin, ölkə iqtisadiyyatının inkişafı xeyli dərəcədə yeyinti sənayesi istehsalı və iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasından və inkişaf etdirilməsindən asılıdır.

Yeyinti sənayesi respublikanın istehsal potensialının artırılmasında, iqtisadiyyatın intensiv inkişaf yoluna keçirilməsində, iqtisadiyyatın bütün bölmələri fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsində aparıcı rol oynayır.

Müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycanda geniş miqyaslı sosial iqtisadi islahatlar həyata keçirilməyə başladı. Sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi və respublikanın dünya arenasına çıxmasına təkan vermək məqsədilə bir sıra vacib hüquqi-normativ aktlar qəbul edilmişdir.

Statistika komitəsindən əldə edilmiş məlumatlar əsasında təhlil 2008-ci ildən sonrakı dövrü əhatə edir. Komitədən əldə edilən məlumatlara əsasən 2014-cü ildə 2008-ci ilə müqayisədə Azərbaycanın yeyinti sənayesində fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı 1.2 dəfə artmışdır.

Yeyinti sənayesi sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələr tərəfindən istehsal olunan əsas növ məhsullar və illər üzrə dinamikası cədvəldə verilmişdir. Son iki ildə quş əti və donuz əti istehsalında müəyyən qədər azalma müşahidə olunsada ümumilikdə ət istehsalında artım müşahidə olunur.

Kolbasa məmulatları istehsalında bir qədər qəribə tendensiya müşahidə olunur. Belə ki, 2000-ci ilə qədər bu məhsulların istehsalı sürətli şəkildə azalmış, 2007-ci ilə qədər sürətli şəkildə artmış, 2008-ci ildə isə yenə də sürətli şəkildə azalmışdır. Həmin ildə azalma o qədər çox olmuşdur ki, istehsal həcmi nəinki 2007, hətta 2006-cı ildəki istehsal həcmindən də azdır. 2014 -cü ildə kolbasa

məmulatlarının istehsalında əvvəlki illərlə müqayisədə 1.5 dəfə artım əldə olunub. Ümumiyyətlə, ölkədə 1996-cı ilə müqayisədə, 2014-cü ildə 1.6 dəfə çox kolbasa məmulatları istehsal olunmuşdur.

İstər yağlılıq dərəcəsi 1-3%, istərsə də 6-29% olan süd məhsullarının istehsalında son üç ildə ciddi irəliləyiş əldə olunmuşdur. Belə ki, 2010-ci ilə müqayisədə həmin illərdə müvafiq olaraq yağlılıq dərəcəsi 1-3% olan süd məhsullarının istehsalı 1.2 dəfə, 1.3 dəfə və 1.4 dəfə, yağlılıq dərəcəsi 6-29% təşkil edən süd məhsullarının istehsalı isə, 2.4 dəfə, 2.5 dəfə və 2.6 dəfə artmışdır.

Əsas növ yeyinti sənayesi məhsulları istehsalı

Məhsulun adı	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Ət, min ton	155.2	237.1	246.6	258.0	277.4	273.8	278.1
Kolbasa məmulatları, min ton	2.1	2.2	2.1	2.4	4	6.0	6.6
Kərə yağı, min ton	14.1	20.7	20.9	21.1	21.8	21.9	23.4
Pendir və kəsmik, min ton	41.8	42.5	43.3	44.3	45.1	47.3	48.0
Un, min ton	1 319	1 320	1 320	1 328	1381	1438	1476
Çörək və çörək-bulka məmulatları, min ton	1 185	1 194	1 162	1 166	1169	1181	1186
Bitki yağları, min ton	77.9	70.9	88.7	80.0	99.8	100.2	106.9
Konservləşdirilmiş tərəvəz və meyvələr, min ton	128.9	129.7	137.1	149.6	147.3	153.3	159.1
Qənnadı məmulatları, min ton	43.3	40.0	43.5	45.7	46.9	47.7	50.1
Duz, min ton	7.5	6.9	11.6	20.9	28.6	32.0	35.2
Yodlaşdırılmış duz, min ton	4.5	3.9	8.5	17.8	25	27.5	32
Təbii çay, min ton	7.1	10.7	10.9	11.0	10.7	7.5	8.0
Alkoqolsuz içkilər, min dkl	20 627	16 745	19 866	20 978	25 362	26 658	28 269
Mineral sular, min dkl	4 277	5 740	5 073	6 050	6 239	7 923	7 946
Dondurma, min ton	0.6	0.5	0.4	0.8	0.4	0.5	2.6
Marqarın məhsulları, min ton	15.2	15.5	20.2	21.8	23.1	24.5	24.8
Makaron məmulatları, min ton	7.7	12.9	13.0	10.7	10.9	7.2	9.3
Üzüm şarabı, min dkl	876.2	716.7	1 170	754.7	1063	835.5	1003
Şampan şarabı, min dkl	35.8	42.2	27.9	19.5	26.8	16.3	9.2
Konyak, min dkl	62.7	22.6	81.4	112.7	87.4	132.5	134.2
Şəkər və şəkər tozu, min ton	271.9	316.3	335.5	334.7	355.7	423.1	410.6

Mənbə: ARDSK, Azərbaycanın sənayesi,
<http://www.stat.gov.az/source/industry/>

Tədqiq olunan dövr ərzində əvvəlcə sürətli, sonra isə nisbətən aşağı səviyyədə artan pendir və kəsmik istehsalında 2008-ci il sanki trampolin rolunu oynayır. Belə ki, həmin ildən etibarən bu məhsulların istehsalında indiyə qədər müşahidə olunmamış güclü artım meydana gəlmişdir. Nəticədə, 2014-cü ildə istehsal olunan pendir və kəsmiyin həcmi 2008-ci ildəkinə görə 1.4 dəfə çox olmuşdur.

Təəssüf ki, əvvəlki illərdə bənzəri trayektoriyaya sahib kərə yağı istehsalında 2008-ci ildə tam tərsinə azalma qeydə alınmışdır. Bununla belə müsbət haldır ki, son iki təhlil ilində kərə yağı istehsalında çox ciddi artım əldə olunmuşdur və cədvəldə yer alan ilk və son illərin müvafiq göstəriciləri qarşılaşdırıldığında istehsada 1.9 dəfə artım ortaya çıxır.

İstər yeməli balıq məhsulları, istərsə də nəre kürüsü istehsalı tədqiq olunan dövr ərzində olduqca dalğalı trayektoriya izləmişdir. Ümumiyyətlə baxıldığında, bu məhsulların istehsalı təxminən 3 dəfə azalmışdır.

Verilmiş cədvəldə ən çox diqqəti çəkən məqamlaqdan biri də konservləşdirilmiş tərəvəz və meyvələrin istehsalının dinamikasıdır. Belə ki, 1996-cı ildən 2001-ci ilə qədər, eləcə də 2005-ci ildən 2006-cı ilə qədər bu məhsulların istehsalı ilbəil azalmış, digər illərdə isə artmışdır. İstehsalda kəskin artım 2008 - 2012 -ci illərdə qeydə alınmışdır.

Makaron məmulatlarını istehsalında güclü artım 2005, 2008 və 2009-cu illərdə əldə olunmuşdur. Dinamikanın təhlili makaron məhsullarının ən çox 2014-cü ildə, ən az 2001-ci ildə istehsal olunduğunu göstərir. 1996-cı ilə müqayisədə 2010-cu ildə 2 dəfə, 2001-ci ilə müqayisədə isə 65 dəfə çox makaron məmulatı istehsal olunmuşdur.

Tədqiq edilən illər içərisində bitki yağları ən çox 2014-cü ildə istehsal edilmişdir. 2009 - 2011 -ci ildə isə azalma müşahidə olunur.

Marqarin istehsalında da qarışıq inkişaf tendensiyası diqqəti çəkir. Bu məhsulun istehsalında gah sürətli, gah yavaş artım, gah da sürətli, gah da yavaş azalma müşahidə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, tədqiq olunan dövr ərzində marqarin istehsalında rekord səviyyə 2014-cü ilə aiddir. Həmin ildə istehsal həcmi 2008-cı ilə müqayisədə 1.8 dəfə çox olmuşdur.

Bəzi yeyinti məhsulları istehsalında olduğu kimi, mineral və qazlı suların istehsalı da 2008 və 2010-cu illərdə bir əvvəlki ilə görə azalmış, digər illərdə artmışdır.

Meyvə şirələri istehsalı 2001-ci ildən etibarən xüsusi vüsət almışdır. İstehsal həcmnin sürətlə artdığı bu sahədə 2006-cı ildə ciddi geriləmə qeydə alınmışdır. Növbəti illərdə müəyyən irəliləyişlər əldə olunsada, tədqiq olunan dövr ərzində ən yüksək istehsal həcmi 2014-ci ilin payına düşür.

1998-ci ilə qədər davamlı geriləmələrin müşahidə olunduğu qənnadı məhsulları istehsalında növbəti beş

ildə sıçrayışlı artım baş vermişdir. Sonrakı illərdə artım sürəti azalsada, 2014-ci ilə qədər artma tendensiyası dəyişməmişdir.

Cədvəldə verilən məlumatlara əsasən ölkədə un istehsalı hər il artmışdır.

1996-cı ildən 2004-cü ilə qədər demək olar ki, eyni temple artan çörək və çörək-bulka məmulatları istehsalında 2005-ci ildə sıçrayışlı artım qeydə alınmışdır. Növbəti iki ildə əvvəlki artım tempinə yaxın temple artan istehsal, 2008-ci ildə kəskin şəkildə aşağı düşmüşdür. Azalma tendensiyası 2014-cü ildə davam etsə də, son tədqiqat ilində az da olsa müəyyən artım müşahidə olunur.

Sovet İttifaqının dağılması ilə ortaya çıxan müstəqil dövlətlərin demək olar ki, hamısında əvvəlki mərkəzi-planlı iqtisadi sistem tərk edildi və onun əvəzinə bu ölkələr sərbəst bazar iqtisadiyyatı sisteminə üz tutdular. Artan ciddi rəqabət şəraitində ittifaq dövründə qurulmuş və sonradan modernləşməsi aparılmayan sənaye kompleksi müəssisələrində yeni bazar iqtisadiyyatı şərtlərinə hərtərəfli cavab verə bilən məhsul istehsalı imkanlarının olmaması, başqa sözlə texnoloji gerilik mövcud müəssisələrin rəqabət gücünü sıfıra yaxınlaşdırmaqla onların fəaliyyət göstərmələrinə imkan verməmişdir [6, s.267].

Sənaye kompleksi müəssisələrinin əvvəlki illərdən istər bir-birlərinə, istərsə də dövlətə yığılıb qalmış borcları da, müstəqilliyin ilk illərində, bu müəssisələrin fəaliyyət göstərmələri qarşısında duran digər bir əngəl olmuşdur [7, s.1216].

Bazar iqtisadiyyatına keçid prosesində sənaye məhsulları istehsalında maraq kəsb edən bir digər əhəmiyyətli məsələ məhsul istehsalında dövlət və qeyri-dövlət sektorunun bölgüsüdür. Tədqiq edilən dövrdə Azərbaycanda sənaye məhsulları istehsalında qeyri-dövlət bölməsinin xüsusi çəkisi ciddi şəkildə artmışdır. 1998-ci ilin rəqəmləri ilə 2014-cü ilin rəqəmləri sanki tərs istiqamətdə çevrilmişdir. Belə ki, sənaye məhsulu istehsalında 1998-ci ildə 73,6 faizlik xüsusi çəkiyə sahib olan dövlət sektorunun 2010 - 2014 -cü illərdə xüsusi çəkisi ancaq 19,9 faiz təşkil etmişdir [3, 8 və 4, s.374]. Belə ki, müstəqilliyin əldə edilməsindən sonra ölkədə iqtisadi inkişafı təmin etmək məqsədi ilə atılan əhəmiyyətli addımlardan biri özəlləşdirmə prosesi olmuşdur. Kiçik və orta müəssisələrin özəlləşdirilməsi ilə başlayan bu proses 2001-ci ildən etibarən böyük müəssisələrin özəlləşdirilməsi ilə bu gün də davam etdirilir. Azərbaycanda özəlləşdirmə islahatı digər post sovet ölkələri ilə müqayisədə gec başlamışdır. Bu gecikmənin səbəbi ölkədəki siyasi qeyri-sabitlik və qarışıq geosiyasi vəziyyətlə izah edilə bilər [9, s.25]. Artıq başa çatmış birinci özəlləşdirmə proqramı çərçivəsində, 1 yanvar 2001-ci il tarixinə qədər 31226 kiçik, 1169 səhmdar cəmiyyətə çevrilən dövlət müəssisəsi özəlləşdirilmişdir [14, s.10].

Kənd təsərrüfatı sektorunda tətbiq olunan siyasətlərdə, Sovet dövründən qalma kolxoz və sovxozların mülkiyyətinin işçilər arasında bölüşdürülməsi və özəl təşəbbüsün təşviqi hədəf seçilmişdi. Keçən müddət ərzində ölkədə kənd təsərrüfatı islahatlarını həyata keçirmək üçün münasib hüquqi infrastrukturun yaradılmasıyla birlikdə, əmlak və torpaq üzərində yeni mülkiyyət formalarının formalaşdırılmasına başlanılmış, müxtəlif kənd təsərrüfatı sahibkarlıq subyektlərinin inkişafı üçün müəyyən hazırlıq işləri aparılmışdır. 2000-ci ilin iyun ayına qədər, ölkədə özəlləşdirilməsi düşünülen torpaqların 98.6%-i özəlləşdirilmiş [11, s.3-4], böyük hissəsi kəndli-fermer təsərrüfatları olmaqla, kollektiv müəssisələr, kiçik müəssisələr qurulmuşdur. Bundan başqa, kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan sahibkarlıq subyektlərinə aşağı qiymətlərlə yanacaq satışı və onların 5 il (1998-2003-cü illər) müddətinə vergidən azad tutulması tətbiq edilən siyasətləri dəstəkləyici tədbirlərdən sayıla bilər. Bütün bunların nəticəsində, 1996-cı ildən etibarən kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında artım əldə olunmuşdur [12, s.293].

Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların istifadəsində mühim məsələlərdən biri, ərazilərin suvarılmasıdır ki, bu sahədə araşdırılan illərdə geriləmələr müşahidə olunur. Statistik məlumatlara görə, əgər 1 yanvar 1995-ci ildə suvarılan kənd təsərrüfatına yararlı sahələrin həcmi 1449.5 min hektar idisə (32,3%), ilbəl geriləməklə 1 yanvar 2011-ci ildə 1421.4 min hektara (29,8%) düşmüşdür. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların tərkibi nöqtəyi nəzərdən çoxillik əkmələrdə də suvarılan torpaqların həcmində (1995-ci ildə 221.9 min ha. olduğu halda, 2011-ci ildə 157.7 min ha.) azalma, əkin yerlərində isə tərsinə (1995-ci ildə 1122.2 min ha. idisə, 2011-ci ildə 1200.1 min ha.) artım özünü göstərmişdir [3, 13].

Statistik məlumatlar ümumilikdə heyvandarlıq və quşçuluq sahəsində keçən dövr ərzində müəyyən irəliləyişlərin olduğunu göstərir. Ayrı-ayrılıqda, 1 yanvar 2013-ci il tarixində 1996 və 2001-ci illərin eyni dövrü ilə müqayisədə bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə iribuynuzlu mal-qaranın baş sayı müvafiq olaraq 1.7 və 1.3 dəfə, qoyun və keçilərin baş sayı 1.8 və 1.4 dəfə, quşların baş sayı yenə də 1.7 və 1.5 dəfə artmışdır. Azalma tendensiyası sadəcə donuzçuluq sahəsində müşahidə olunur. Belə ki, qeyd olunan dövr ərzində bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə donuzların baş sayı müvafiq olaraq, 4.8 və 3.0 dəfə azalmışdır [3 s. 338 və 4, s.514].

Verilən məlumatlar və izahatlar nəticəsində yeyinti məhsulları sənayesinin ölkə iqtisadiyyatı, o cümlədən ümumiyyətlə sənayenin inkişaf tempindən geri qaldığı, nə iqtisadiyyatda, nə də sənayedə ciddi rola

sahib olmadığı aydın olur. Yeyinti sənayesinin iqtisadiyyatdan, eləcə də sənayedən bütün parametrlər üzrə geri qalmasını şərtləndirən obyektiv və subyektiv səbəblər vardır. Obyektiv səbəblər arasında ölkənin iqtisadi-siyasi həyatında, o cümlədən sənaye və kənd təsərrüfatında baş verən dəyişiklikləri qeyd etmək olar.

Nəticə

Verilən məlumat, açıqlama və təhlil nəticələrinə əsaslanaraq Azərbaycanın yeyinti sənayesində real inkişafın təmin edilməsi üçün aşağıdakı tədbirlərin görülməsini tövsiyyə edirik:

- Azərbaycan regionlarının xüsusiyyətləri və potensial imkanları nəzərə alınmaqla yeyinti sənayesinin inkişafına dair xüsusi dövlət strategiyası, plan və proqramları hazırlanmalıdır.

- unutmamaq olmaz ki, sahənin inkişafı kompleks yanaşmadan keçir. Kənd təsərrüfatı, bank-maliyyə xidmətləri, infrastruktur yaxşılaşdırılmadan sahənin inkişafı mümkün deyil. Buna görə də, adı keçən sahələrdə yeyinti sənayesinin inkişafına hesablanmış, dəstəkləyici tədbirlər planı və fəaliyyət proqramları hazırlanmalı və tətbiq edilməlidir.

- sahədə rentabellik dərəcəsinin yüksəldilməsi istiqamətində araşdırmalar aparılmalı və lazımı vergi və maliyyə təşviqləri tətbiq edilməli, mövcud stimullaşdırıcı tədbirlər gücləndirilməlidir.

- daxili istehsalın artırılması məqsədi ilə müəyyən dövr üçün ölkə daxilində istehsal edilən, eləcə də istehsalı mümkün olan yeyinti məhsullarının idxal prosesi çətinləşdirilməlidir. Lakin bu siyasət getdikcə yumuşaldılmalı və müəyyən müddətdən sonra tamamilə ortadan qaldırılmalıdır.

- ixrac imkanlarının artırılması üçün, gömrük prosesləri sadələşdirilməli və gömrük rüsumlarının dərəcələri azaldılmalı və yaxud sıfıra endirilməlidir.

- sahədə rəqabət şəraiti şəffaflaşdırılmalı, qanunvericiliyin işləliyi təmin olunmalı, bəzi müəssisələrin bazaradakı qeyri-qanuni hegemonluğu ortadan qaldırılmalıdır.

- İnformasiya və təhsil mərkəzləri yaradılmalı, var olan mərkəzlərin fəaliyyəti gücləndirilməli, dövlət və ya ictimai televizya və radio kanallarında mütəmadi təhsilləndirici və məlumatlandırıcı proqramlar təşkil olunmalıdır.

- Sənaye sahəsində əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi suveren, müstəqil Azərbaycan dövlətinin iqtisadi strategiyasının əsas məsələlərindən biri olmalıdır.

Son dövrlərdə dünyada baş verən hadisələr göstərir ki, nəyin bahasına olursa olsun, hər bir ölkə öz yeyinti sənayesini inkişaf etdirilməli, mümkün olduğu qədər özünütəminatmə səviyyəsini yüksəltməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. ARDSK., "Azərbaycanın statistik göstəriciləri 1999", Bakı, Səda nəşriyyatı, 1999, 435 səh.
2. <http://www.azstat.org/MESearch/details?lang=az&type=2&id=216&department=14>, ARDSK., "Milli hesablar", 23/11/2009.

3. <http://www.azstat.org/publications/azfigures/2011/az/>, ARDSK., "Azərbaycan Rəqəmlərdə 2011", 05/07/2011. 4. ARDSK., "Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2010", Səda nəşriyyatı, Bakı, 2010, 840 səh. 5. <http://www.azstat.org/publications/azfigures/2004/az/>, ARDSK., "Azərbaycan Rəqəmlərdə 2004", 05/03/2008. 6. Kamalov N.B., "Müstəqillikdən sonra Azərbaycanın yeyinti sənayesinin inkişafının ümumi təhlili", AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, Elmi Əsərlər, Bakı, 2008, № 4, 266-273 səh. 7. Kotler F., "Marketinqin əsasları", tərcümə edənlər: Hacıyev R., Məmmədov R., Bakı, Ergün, 1993, 559 səh. 8. <http://www.azstat.org/statinfo/industry/az/sen26.shtml>, ARDSK., "Azərbaycanın sənayesi", 18/11/2009. 9. Hüseynov A., "Özəlləşdirmə: nəticələrə müqayisəli baxış", "Məşvərət" bülleten, № 19-21 İyun-Avqust 1999, 24-30 səh. 10. Azərbaycan Respublikası Milli Bankı, "İllik Hesabat 2000", Bakı, 2001, 144 səh. 11. Şükürov T.Ş., Şükürov R.Ş., "Marketinq tədqiqatları", Bakı, Kooperasiya Universiteti, 2007, 424 səh. 12. Kamalov N.B., "Azərbaycanda ərzaq məşəli kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı", Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutu Elmi Əsərləri, Bakı, 2008, № 4, 293-301 səh. 13. <http://www.azstat.org/statinfo/agriculture/az/>, ARDSK., "Kənd, meşə və balıqçılıq təsərrüfatı", 23/11/2009. 14. Azərbaycan Respublikası Milli Bankı, "İllik Hesabat 2000", Bakı, 2001, 144 səh.

Тенденции развития производства в Азербайджане разновидностей сортов продуктов питания

М.Б.Тамазанов, П.Г.Мамедов

В статье рассматриваются основные виды ассортимента продуктов питания и в целях обеспечения реального прогресса были сделаны конкретные предложения.

Поскольку решение этой проблемы связано с развитием продовольственной промышленности, проведение анализа состояния продовольственной индустрии в каждой стране, выявление проблем в этой сфере и их решение является одним из важнейших задач.

Ключевые слова: Конкурентоспособность промышленности, интеграция, переход на рыночную экономику, рыночные отношения, промышленный ассортимент

Tendebeics of development of production in Azerbaijan kinds of grades of food

M.B.Tamazanov, P.H. Mammadov

The article examines the main kind of production of food industry products according to their types and presents concrete proposals for providing real development in the field of food industry products.

Since the tackling of this problem is closely linked with development of food industry, analyzing the current situation in this industry sector in every country, identifying problems, and handling them has become a matter of great concern.

Key words: Competitiveness, industry, integration, transition to market economy, market relations, industrial range